

מכתב לקורא

קורא יקר,

בקיץ שעבר, בכנס בינלאומי בנושא הורות, היה לי העונג להשתתף בסמינר של דר' גורדון ניופלד, בנושא האהוב עלי - למה ואיך אפשר לשמור על קשר בריא עם ילדים.

כשקראתי את ספרו החדש, "איחזו בילדיכם מדוע הורים צריכים להיות חשובים יותר מחברים", שכתב יחד עם דר' גאבור מאטה, הבנתי את החשיבות העצומה של ספרו לתרבות שלנו בישראל. חשתי שחייבים לתרגם אותו ולהוציאו לאור בעברית.

"איחזו בילדיכם מדוע הורים צריכים להיות חשובים יותר מחברים", מביע את המהות של לייף סנטר. הוא הקו המקשר בין כל התובנות והכלים בכל הספרים ובסדנאות שלנו. הוא מבהיר מדוע תקשורת רגישה חשובה ויעילה כל כך ביצירת הרמוניה בקשרים הבינאישיים בבית ובחברה. הספר ממקד את התפקיד הטבעי והנכון של הורים וילדים, אלה ביחס לאלה. הוא מסביר כיצד תרבות וערכים מועברים מדור לדור. הוא מתריע על הבורות והמכשולים בדרך, הגורמים לנו להתבלבל וללכת לאיבוד בגידול ילדינו. הוא מחזיר אותנו לעצמנו - לאינטואיציה הבריאה שלנו וליכולתנו להחליט מה נכון ומה לא נכון עבור משפחתנו.

"איחזו בילדיכם מדוע הורים צריכים להיות חשובים יותר מחברים", יפתח לכם את העיניים. תראו את הדרך הנכונה והפשוטה לגידול ילדים. תבינו גם מדוע דבר פשוט כל כך נהיה כל כך מסובך.

בלייף סנטר, אנו מקווים שהספרייה, הסדנאות והדיסקים שלנו יסייעו לכם בתפקידכם כהורים, ויהפכו את תפקיד ההורות למספק ומהנה, כפי שנועד להיות. נשמח לשמוע מכם. אם יש לכם רעיונות, הצעות, או שאלות, אפשר להתקשר אלינו דרך האתר שלנו, הדואל או הטלפון.

שלכם,

שושנה הימן

לייף סנטר

"כי ילדים זה לכל החיים"

איחזו בילדיכם

מדוע הורים צריכים להיות
חשובים יותר מחברים

דר' גורדון ניופלד ■ דר' גאבור מאטה
עברית: יהודה עופר

הוצאת
לייף סנטר

טל': 1599-550777 ■ דואל: info@lifecenter.org.il ■ אתר: www.lifecenter.org.il

Hold On To Your Kids

Why Parents Need to Matter More Than Peers

by

Dr. Gordon Neufeld and Dr. Gabor Maté

Copyright © 2004 Gordon Neufeld and Gabor Maté

Published by arrangement with Alfred A. Knopf, Canada

מאנגלית: יהודה עופר

מהדורה ראשונה: יוני 2006

מהדורה מחודשת: אוגוסט 2011

מנהל ייצור: שלום צדוק

עריכה לשונית: יהודה עופר

עריכה גרפית: גיל ויין

עיצוב עטיפה: אהרון דרמון

דפוס ולוחות: דפוס ניידט בע"מ

978-965-7505-01-8 :ISBN

כל הזכויות שמורות ©

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לשדר או לתרגם בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני, או אחר - כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה, אם לשימוש פנימי ואם לשימוש מסחרי. כל שימוש חרוג מציטוט קטעים קצרים אסור ללא רשות בכתב מהמוציא לאור.

אנו מקדישים ספר זה
לילדינו
כמו גם לילדים של ילדינו
בהווה ובעתיד.

הם עוררו את התובנות האלה
והעניקו לנו סיבה טובה לבטא אותן.

תמרה, נטשה, כָּרִיָּה, שׁי, ובריידן
&
דניאל, אהרון, וחנה
&
קיאה, ג'וליאן, וסינאד

"אנו צריכים תמיד להתחיל מראש, מראשית המחשבות של הילדות, לבררן ולזככן, ולהוציא את הטוב והאור שבהן בטוהר ואומץ. אין לנו לזלזל במחשבות פשוטות, הן הן עומדות לנו להאיר את דרכנו יותר מכל המחשבות, שאנו מדמים שהן רמות ונשגבות."

הרב אברהם יצחק הכהן קוק

הערה לקורא

גורדון ניופלד ואנוכי מכירים שנים רבות. פגשתיו לראשונה כאשר אישתי, ריי, ואנוכי פנינו אליו לקבלת ייעוץ בעבור בננו הבכור. הבן היה אז בן שמונה וסברנו שהוא ילד בעייתי. גורדון הראה לנו עד מהרה שלא היתה כל בעיה אצל הילד או אצלנו, אלא רק בגישתנו ליחסינו איתו. חלפו מספר שנים ודאגתנו גברה כאשר דומה היה שבננו השני, נער מתבגר, אינו מקבל עוד את מרותנו ואפילו אינו מעוניין בחברתנו. שוב, פנינו אליו לייעוץ, ותשובתו של גורדון היתה שעלינו להשיבו למערכת יחסים איתנו, ולהרחיקו מעמיתיו בני גילו. זו היתה הפעם הראשונה שנודע לי המושג שטבע דר' נויפלד בדבר המוכוונות חברים, חברים שהחליפו את ההורים כגורם ההשפעה העיקרי על ילדים, וההשפעות השליליות הרבות של שינוי זה, שהוא מחלה בחברה המודרנית. מאז, היו לי סיבות רבות להכיר תודה לדר' ניופלד על התובנות שריי ואנוכי רכשנו.

גורדון ואנוכי כתבנו את איחזו בילדיכם מתוך כוונה יסודית לעורר מחדש את האינסטינקטים הטבעיים של ההורים. אם ספרנו זה יצליח במשימתו זו, הוא יטלטל טלטלה רבתי את הדעות המקובלות בדבר גידולם וחינוכם של ילדים. שמנו את הדגש לא על מה שההורים צריכים לעשות אלא על מי הם צריכים להיות למען ילדיהם. אנו מעלים פה הבנה של הילד, של התפתחות הילד, וכמו-כן, של המכשולים העומדים כיום בדרכה של התפתחות בריאה של ילדינו. מתוך הבנה זו ומתוך המחויבות העמוקה שמביאים ההורים למשימת גידול-הילדים תצמח התבונה והחמלה הספונטנית שהיא המקור להורות מוצלחת.

האובססיה המודרנית המתייחסת להורות כמערכת מיומנויות שיש לנהל על-פי ההדרכות המומלצות של המומחים הינה לאמיתו של דבר תוצאה של אובדן אינטואיציות ואובדן יחסים עם ילדים, שבדורות קודמים היו מובנים מאליהם. זאת מהות ההורות, יחסים. הביולוגיה או נישואין או אימוץ עשויים להטיל עלינו את האחריות ליחסים האלה, אבל רק קשר דו-כיווני עם הילד שלנו יכול לשמר אותם. כשהורות שלנו איתנה, מופעלים הדחפים הטבעיים שלנו המכתיבים בצורה הרבה יותר חזקה מכל מומחה איך לטפח ולהדריך את הצעירים המסורים לטיפולנו. הסוד הוא להתייחס בכבוד ליחסינו עם הילדים שלנו בכל יחסי הגומלין איתם.

בעולם של היום, מסיבות שנסביר בהמשך, קיים ערעור של ההורות. אנו ניצבים בפני תחרות חתרנית רבה, שמטרתה להרחיק את ילדינו מאיתנו בעוד אנו מורחקים באותה עת מההורות. אין עוד בידניו הבסיס הכלכלי והחברתי לתרבות שתתמוך בהורות ותראה את משימתה כקדושה. אם תרבויות קודמות יכלו להניח שהיקשרות הילדים להוריהם חזקה ויציבה, הרי היום מותרות אלה אינם מצויים עוד בידניו. כהורים מודרניים, שומה עלינו להיות מודעים למה שחסר, למדוע ואיך דברים אינם עובדים בהורות ובחינוך ילדינו ומתבגרינו. מודעות זאת תכין אותנו לאתגר של יצירת יחסים עם ילדינו, שבהם אנו, המבוגרים המטפחים, נשוב להנהיג, משוחררים מהצורך להסתמך על כפייה ואיום בתוצאות טבעיות, על-מנת לזכות בשיתוף-הפעולה, בציות ובכבוד של ילדינו. רק במסגרת יחסיהם איתנו יגשימו הילדים שלנו את הגורל ההתפתחותי שלהם ויהפכו עצמאיים, בעלי מוטיבציה עצמית, יצורים בוגרים הערים לערכם ומתחשבים ברגשותיהם, זכויותיהם, וכבודם של אחרים.

איחזו בילדיכם מחולק לחמישה חלקים. החלק הראשון מסביר מהי מוכוונות-חברים ואיך הפכה לדינמיקה כה נפוצה בתרבותנו. החלק השני והחלק השלישי מפרטים את ההשפעות השליליות הרבות של המוכוונות-חברים, על כושרנו לשמש כהורים כמו גם על התפתחות ילדינו. כמו-כן, בשלושה חלקים ראשונים אלה, משורטט מתאר התפתחותו של ילד בריא, בניגוד להתפתחות המעוותת שמעודדת תרבות החברים. החלק הרביעי מציע תוכנית לבניית קשר יציב עם ילדינו, יחסים שישמשו קן בטוח להבשלתם. החלק החמישי והאחרון מסביר איך למנוע את פיתוי ילדינו על-ידי עולם החברים. רקעו של דר' ניופלד וניסיונו כפסיכולוג, כמו גם עבודתו המקורית המבריקה הם המקור של התזה המרכזית שאנו מציגים ושל הייעוץ שאנו מציעים. במובן זה הוא המחבר היחידי. רבים מאלפי ההורים והמחנכים

הערה לקורא / יא'

שהשתתפו בסדנאות של גורדון בעשורים האחרונים שאלו במידה כלשהי של אי-סבלנות, "מתי יופיע ספרך?" העובדה שהכנתו של הספר והוצאתו לאור אינן צריכות להידחות עוד - זו תרומתי. התכנון, הכתיבה, והעיצוב של הספר היו עבודתנו המשותפת.

אני גאה לסייע בהבאת רעיונותיו החדשניים של גורדון ניופלד לקהל רחב הרבה יותר. הדבר היה דרוש זה מכבר ושנינו אסירי תודה על כך שיצרנו מערכת יחסי ידידות ושותפות שאפשרה הפקתו של ספר זה. אנו מקווים - ואף יותר מזה, יש בנו הביטחון להאמין - שגם הקורא יגלה שהיתה זו שותפות מוצלחת.

אנו מבקשים כמו-כן להודות לשתי העורכות שלנו, דיאן מרטין בטורונטו וסוזן פורטר בניו יורק. דיאן חזתה את האפשרויות הגלומות בעבודה זו מראשיתה ותמכה בה בחום לאורך כל הדרך. סוזנה פילסה את דרכה בסבלנות ובמיומנות בכתב-יד נמלץ ומגושם במידת-מה, והצעותיה החדות הקלו על עבודתנו בהכנת גרסה קלה ומאורגנת יותר, שבה המסר שלנו עובר בבהירות רבה יותר. התוצאה היא ספר נעים יותר בעיני הקוראים, ספר שמחבריו ללא ספק מרוצים ממנו יותר.

ד'ר' גאבור מאטה

התוכן

חלק ראשון

תופעת מוכוונות-חברים

1. מדוע ההורים חשובים יותר מתמיד / 3
2. היקשרויות מעוותות, אינסטינקטים משובשים / 15
3. מדוע התפרקנו / 31

חלק שני

חבלה: כך מערערת מוכוונות-חברים את ההורות

4. הכוח לשמש הורה נחלש ונעלם / 47
5. מעזרה להפרעה: כשההיקשרות פועלת נגדנו / 59
6. הרצון-הנגדי: מדוע הופכים ילדים ללא-ממושמים / 73
7. שיטוח התרבות / 85

חלק שלישי

תקועים בחוסר-בגרות:

איך מעכבת מוכוונות-חברים התפתחות בריאה

8. המנוסה המסוכנת מפני רגשות / 95
9. תקוע בחוסר בגרות / 109
10. מורשה של תוקפנות / 127

11. כך מתגבשים הבריונים והקורבנות / 139

12. תפנית מינית / 155

13. תלמידים שאי-אפשר ללמד / 167

חלק רביעי

איך לאחוז בילדינו (או איך להחזיר אותם אלינו)

14. איסוף ילדינו / 181

15. שימרו על הקשרים המעצימים / 199

16. משמעת שאינה מפרידה / 217

חלק חמישי

מניעת מוכוונות-חברים

17. אל תִּחזרו אחרי המתחרים / 239

18. לשחזר את כפר ההיקשרות / 259

אגרון מונחים / 269

הערות / 281

חלק ראשון

תופעת מוכוונות-חברים

מדוע ההורים חשובים יותר מתמיד

אורי בן השתיים-עשרה גוחן על המקלדת שלו, וכל מעייניו נתונים לצג המחשב. השעה שמונה בערב ושיעורי הבית למחר רחוקים מהשלמה אבל התוכחות הנשנות וחוזרות של אביו שעליו "להתחיל לעבוד" נופלות על אוזניים ערלות. אורי נמצא בימְסֶנְגֶ'רִי, מחליף דברים עם חבריו: רכילות על מי מחבב את מי, סיווג מי ידיד ומי אויב, ויכוחים על מי אמר מה למי בבית-הספר באותו יום, החדשות האחרונות על מי 'חס' ומי לא. "תפסיק לנגיס לי," הוא אומר לאביו בזעף, כשזה בא להזכיר לו שוב את שיעורי הבית. "אילו עשית את המוטל עליך," מחזיר לו אביו בצעקה, קולו רוטט מתסכול, "לא הייתי מנגיס לך." הקרב המילולי מסלים, הקולות נעשים יותר ויותר צורמניים, ועד מהרה צורח אורי, "אתה לא מבין שום דבר," בעת שהוא טורק את הדלת.

האב מודאג, כועס על אורי, אבל מעל הכל, כועס על עצמו. "שוב פישלתי," הוא חושב. "אני לא יודע איך לתקשר עם הבן שלי." אורי מדאיג אותו ואת אישתו: הוא היה פעם ילד שמשתף פעולה ואילו עכשיו בלתי אפשרי לפקח עליו או אפילו לייעץ לו. דומה שתשומת-ליבו ממוקדת בלעדית במגע עם החברים שלו. אותו תסריט של עימות מתרחש מספר פעמים בשבוע ולא הילד ואף לא ההורים מסוגלים להגיב במחשבות או תגובות חדשות על-מנת לצאת מן המבוי הסתום. ההורים חשים חסרי ישע. מעולם לא הרבו להשתמש בענישה, אבל עכשיו הם נוטים יותר ויותר להחמיר עם הילד. כשהם נוקטים דרך זו, בנם הופך יותר ויותר ממורמר וסורר.

האם ההורות חייבת להיות קשה כל כך? האם תמיד היתה כזו? גם בדורות קודמים נהגו לקבול לא אחת על כך שהצעירים הם פחות רוחשי-כבוד ופחות ממושמצעים משהיו פעם, אולם היום הורים רבים חשים אינטואיטיבית שדבר-מה לא כשורה. הילדים אינם כפי שאנו זוכרים שהם צריכים להיות. הם פחות עשויים לקבל את עצות המבוגרים, פחות חוששים להיקלע לצרות. הם אף נראים פחות תמימים ונאיביים - חסרה להם, כך נדמה, ההתפעלות שמובילה את הילד לחוש התרגשות מהסובב אותו, לחקור את נפלאות הטבע או היצירתיות האנושית. ילדים רבים נראים מתוחכמים בצורה בלתי ראויה, אפילו יגעים במובנים מסוימים, פסבדו-מבוגרים בטרם עת. דומה שהם משתעממים בנקל כשהם רחוקים זה מזה או כשאינם עוסקים בטכנולוגיה. משחקים יצירתיים ביחידות הם שריד מן העבר. "כילדה הייתי מוקסמת ללא-גבול מהטיט שהייתי חופרת מתעלה ליד ביתנו, נזכרת אם בת ארבעים-וארבע. "אהבתי את המגע בחומר, אהבתי לעצב אותו בידי בצורות שונות. ויחד עם זה, אינני מצליחה לשכנע את בני בן השש לשחק ביחידות, אם לא מדובר במחשב או במשחקי וידאו."

ההורות, דומה, השתנתה אף היא. הורינו היו יותר בטוחים בעצמם, והשפעתם עלינו היתה רבה יותר, לטוב או לרע. רבים חשים היום שההורות אינה טבעית.

ההורים של היום אוהבים את ילדיהם באותה מידה כפי שהורים אהבו את צאצאיהם מאז ומתמיד, אבל האהבה לא תמיד מורגשת. יש לנו מה ללמד כמו בעבר, אבל יכולתנו להעביר את הידע שלנו פחתה. איננו מרגישים שאנו מוסמכים להנחות את ילדינו להגשמת הפוטנציאל שלהם. לעתים הם חיים ומתנהגים כאילו פותו להתרחק מאיתנו על-ידי שירת סירנות כלשהי שאיננו שומעים. אנו חוששים, אם כי במעומעם, שהעולם הפך למקום פחות בטוח בשבילם ושאנו חסרי אונים לגונן עליהם. הפער שנפער והולך בין הילדים למבוגרים יכול להיראות לפעמים בלתי ניתן לגישור. אנחנו מתאמצים להתנהג על-פי מה שנראה לנו שההורות אמורה להיות. כשאיננו משיגים את התוצאות שאנו רוצים, אנחנו מסבירים לילדינו, אנחנו משדלים, משחדים, מתגמלים, או מענישים אותם. אנחנו שומעים את עצמנו פונים אליהם בטונים שצורמים אפילו באוזנינו והם זרים לטבע האמיתי שלנו. אנחנו חשים איך אנו הופכים קרים ברגעי משבר, בדיוק כשהיינו רוצים לגייס את אהבתנו ללא תנאים. אנחנו מרגישים פגועים כהורים, ודחויים. אנחנו מאשימים את עצמנו בכישלוננו במטלת ההורות, או את ילדינו על כך שהם מרדניים, או את הטלוויזיה שמסיחה את דעתם, או את מערכת החינוך שאינה קפדנית דיה. כשחוסר-האונים שלנו הופך

בלתי נסבל אנו פונים לנוסחאות פשטניות, רודניות, העולות בקנה אחד עם אתוס העשה-זאת-בעצמך/הפתרון-המהיר של תקופתנו. הוטל ספק על עצם חשיבותה של ההורות להתפתחותם ובשלותם של יצורי אנוש צעירים. "האם ההורים חשובים?" היתה כותרתה של רשימת-שער במגזין החדשות Newsweek בשנת 1998. "ההורות קודמה בצורה מוגזמת," טען ספר שזכה בתשומת-לב בינלאומית באותה שנה. "הובלתם להאמין שיש בידכם השפעה על האישיות של ילדכם יותר משיש לכם בעצם." ייתכן ששאלת השפעתם של ההורים לא היתה כה מכרעת אילו הכל היה מתנהל כשורה עם ילדינו. העובדה שילדינו אינם מקשיבים לנו לכאורה, או שהם מאמצים ערכים משל עצמם, ייתכן שהיתה קבילה לכשעצמה לו היו באמת עצמאיים ובלתי תלויים באחרים, לו היתה להם תודעה חיובית של מי שהם, ולו היתה להם תחושה ברורה של הכיוון והמטרה של החיים. אנו מגלים שילדים ומבוגרים צעירים רבים נעדרים תכונות אלו. בבתים, בבתי-ספר, בקהילה, מחוץ לקהילה, צעירים איבדו את העוגן. רבים מהם נעדרים שליטה-עצמית ונוטים במידה גוברת והולכת לניכור, שימוש בסמים, אלימות, או סתם חוסר מטרה. יותר קשה ללמד אותם ולהתמודד איתם מאשר עם מקביליהם מלפני לא יותר מעשורים ספורים. רבים איבדו את יכולתם להסתגל, ללמוד מהתנסויות שליליות ולהתבגר. מספר ללא תקדים של ילדים ומתבגרים מקבלים תרופות נגד דיכאון, חרדה, ואינספור הפרעות אחרות. משבר הצעירים התגלה באורח מבשר-רעות בבעיה האימתנית של בריונות בבתי-הספר ובצורתו הקיצונית ביותר, ברצח ילדים בידי ילדים. טרגדיות כאלה, על אף שהן נדירות, הן רק ההתפרצויות הבולטות ביותר של מצב חולני שכית, של קו אגרסיבי רווח בתרבות הנוער של ימינו.

הורים מסורים ואחראים מתוסכלים. חרף גישתנו האוהבת, דומה שהילדים 'לחוצים', נתונים במועקה רבה. הורים ומבוגרים אחרים כבר לא נראים כמדריכים טבעיים לצעירים, כפי שהיה תמיד במין האנושי ועדיין שריר בכל היצורים החיים בסביבתם הטבעית. בני דורות קודמים, הורים וסבים של קבוצת ההורים הנוכחית, מסתכלים עלינו ללא יכולת להבין. "לא היינו זקוקים לספרי הדרכה בנושא ההורות בימינו, אנחנו פשוט עשינו את זה," הם אומרים, במעין תערובת של אמת וחוסר-הבנה. מצב דברים זה הוא אירוני, בהתחשב בכך שהיום ידוע לנו יותר מאי-פעם על התפתחות הילד ויש לנו גישה חופשית יותר לקורסים וספרים על גידול ילדים מאשר בכל דור קודם של הורים.

הקשר החסר של ההורות

ובכן, מה השתנה? הבעיה, במילה אחת, היא הקֶשֶׁר. לא חשוב כמה טובות כוונותינו, או כמה אנו מיומנים או רחומים, ההורות אינה דבר שאנו יכולים פשוט לעסוק בו עם כל ילד. על-מנת שתהיה יעילה, הורות דורשת קֶשֶׁר. הילד צריך להיות פתוח לרעיונות כדי שנצליח לטפחו, לנחמו, להנחותו ולכוונו. הילדים אינם מעניקים לנו אוטומטית את הסמכות לשמש להם כהורים רק משום שאנחנו מבוגרים, או פשוט משום שאנחנו אוהבים אותם או חושבים שאנו יודעים מה טוב בשבילם או שומרים בליבנו את מיטב הכוונות. הורים חורגים מעומתים תכופות בעובדה זו, כמו גם אחרים שמטפלים בילדים שאינם שלהם, הורים מאמצים או אומנים, שמרטפים, מטפלות, עובדות פעוטונים, גנות, או מורות. אפילו כשמדובר בילדנו הסמכות ההורית הטבעית עלולה להתאייד אם חל נזק בהקשר של סמכות זו.

אם מיומנויות הורות או אפילו אהבת הורים אין בהן די, מה נחוץ אם כן? קיים סוג מיוחד והכרחי של יחסים שבלעדיו ההורות נעדרת בסיס מוצק. מומחי התפתחות - פסיכולוגים ומדענים אחרים החוקרים את נושא ההתפתחות האנושית - קוראים לכך יחסי היקשרות. כדי שילד יהיה פתוח להורות על-ידי מבוגר, הוא צריך להיקשר באופן אקטיבי לאותו מבוגר, לרצות במגע וקירבה עימו. בשלב המוקדם ביותר של החיים ההיקשרות גופנית למדי - התינוק נקשר, פשוטו כמשמעו, להורה וזקוק לחיבוק. אם הכל יתנהל כשורה, ההיקשרות תתפתח לקירבה רגשית ולבסוף לתחושת אינטימיות פסיכולוגית. קשה מאוד לגדל ילדים שחסרים סוג זה של היקשרות עם האנשים האחראים להם ולעתים אף קשה ללמדם בבית-הספר. רק יחסי היקשרות יכולים לספק את ההקשר הנאות לגידול ילדים.

סוד ההורות אינו מצוי במה שההורה עושה אלא דווקא במה שהוא בעיני הילד. כשילד מחפש מגע וקירבה עם המבוגר, המבוגר מקבל אישור לתפקידו - כהורה, כמנחם, כמנחה, כמודל לחיקוי, כמורה, או כמאמן. בעבור ילד המקושר אלינו היטב, אנחנו בסיס הבית שלו, שממנו הוא יכול להעזי ולצאת אל העולם, המקלט שאליו הוא יכול לסגת בכל עת, מקור ההשראה שלו. כל מיומנויות ההורות שבעולם אינן יכולות לפצות על היעדר יחסי היקשרות. כל האהבה שבעולם אינה יכולה לחדור אליו ללא חבל הטבור הפסיכולוגי שנוצר על-ידי היקשרותו של הילד.

יחסי ההיקשרות של ילד עם הוריו צריכים להימשך לפחות כל עוד הילד זקוק להורות. וזה הדבר שהופך קשה יותר ויותר בעולם של ימינו. ההורים לא השתנו - הם לא הפכו לפחות מוכשרים או פחות מסורים. גם טבעם

הבסיסי של הילדים לא השתנה - הם לא הפכו לפחות תלויים או ליותר מתנגדים. מה שהשתנה הוא התרבות שבה אנו מגדלים את ילדינו. היקשרויות ילדים להוריהם אינן מקבלות עוד את התמיכה הדרושה מהתרבות ומהחברה. אפילו יחסי הורה-ילד שהם בראשיתם חזקים ומטפחים במלואם עלולים להתערער כשילדינו נכנסים לעולם שכבר אינו מעריך כראוי או מחזק את ההיקשרות. הילדים יוצרים יותר ויותר היקשרויות המתחרות בהוריהם, והתוצאה היא שההקשר הנאות להורות הוא פחות ופחות זמין בשבילנו. לא חוסר אהבה או ידע בהורות, אלא התמוססות ההקשר ההיקשרותי היא שעושה את ההורות שלנו לבלתי יעילה.

השפעת תרבות החברים

הבולטת והמזיקה ביותר מתוך ההיקשרויות המתחרות החותרות תחת הסמכות ההורית והאהבה ההורית היא היקשרותם הגוברת והולכת של ילדינו לחבריהם, בני גילם. הנחת-היסוד של ספר זה היא שהפרעה המשפיעה על דורות הילדים הצעירים והמתבגרים המתקרבים עתה אל הבגרות מקורה באובדן המוכוונות של הילדים אל המבוגרים המשמעותיים בחייהם. אין אנו מתכוונים כלל לקבוע עוד הפרעה רפואית-פסיכולוגית - הדבר האחרון שההורים המבולבלים של היום זקוקים לו - אנו משתמשים במילה הפרעה במובנה הבסיסי ביותר: שיבוש הסדר הטבעי של הדברים. בפעם הראשונה בהיסטוריה, צעירים הזקוקים להדרכה, דוגמה, והנחייה פונים לא אל האימהות, האבות, המורים, והמבוגרים האחראים האחרים אלא אל אנשים שהטבע לא התכוון מעולם להציבם בתפקיד של הורות - אל בני גילם. הם כבר אינם מוכנים לצייט, ללמוד ולהתפתח כיוון שהם אינם מקבלים עוד את הוראותיהם מהמבוגרים. במקום זאת, מגדלים את הילדים אנשים לא-בוגרים, שאינם מסוגלים בשום אופן להנחותם אל הבגרות. הם מגדלים זה את זה.

המונח שנראה מתאים ביותר לתופעה זו הוא מוכוונות-חברים. המוכוונות-חברים היא שהחניקה את ההורות שלנו, שכירסמה בסמכות הטבעית שלנו, וגרמה לנו להיות הורים לא מהלב אלא מהראש - מספרי הדרכה, מייעוץ של 'מומחים', ומהציפיות המבולבלות של החברה.

מהי מוכוונות-חברים?

מוכוונות, להיות מוכוון, הדחף להכיר את הסובב אותנו ולהתמצא בו, הוא אינסטינקט וצורך אנושי בסיסי. היעדר כיוון, אי-התמצאות, היא ההתנסות הפסיכולוגית הבלתי נסבלת ביותר. היקשרות ומוכוונות שזורות

זו בזו באופן שאינו ניתן להתרה. בני אדם ויצורים אחרים מתמצאים אוטומטית על-ידי חיפוש הנחיות אצל אלה שאליהם הם מקושרים. לילדים, בדומה לצעירים של בעלי חיים אחרים בעלי דם חם, אינסטינקט מוכוונות מולד: יש להם צורך לקבל את תחושת הכיוון ממישהו. כפי שמגנט פונה אוטומטית אל הקוטב הצפוני, כך לילדים צורך מולד למצוא את כיוונם על-ידי פנייה לעבר מקור סמכות, מגע, וחום. ילדים אינם יכולים לסבול את היעדרה של דמות כזו בחייהם: הם חדלים להתמצא. הם אינם יכולים לסבול את מה שאני מכנה חלל המוכוונות.* ההורה, או כל מבוגר המשמש כתחליף להורה, הוא קוטב המוכוונות של הילד שכוון הטבע, בדיוק כפי שאצל כל בעלי החיים המגדלים את צעיריהם, החיות הבוגרות מהוות את ההשפעה המכוונת בחייהם.

והנה, אינסטינקט המוכוונות הזה של בני האדם דומה מאוד לאינסטינקט ההטבעה של הברווזון. הברווזון, מרגע שהוא בוקע מהביצה טבועה בו האמא ברוזה - הוא יילך בעקבותיה לכל מקום, ישים לב לדוגמה ולהוראות שלה עד שיגדל ויגיע לעצמאות בוגרת. כך, כמובן, מבכר הטבע שיתנהלו העניינים. מכל מקום, בהיעדרה של אמא ברוזה הברווזון יתחיל ללכת בעקבות האובייקט הנע המזדמן הראשון - אדם, כלב, או אפילו צעצוע מיכני. למותר לציין שאף אחד מהם, לא האדם, לא הכלב ולא הצעצוע מתאימים כמו אמא ברוזה לגדל את הברווזון הזה ולהופכו לברווז מבוגר מוצלח. בדומה לכך, אם הורה מבוגר לא יהיה זמין, הילד יפנה למי שמצוי בקרבתו. המגמות החברתיות, הכלכליות, והתרבותיות בחמשת או ששת העשורים האחרונים עקרו את ההורה מהמעמד שנועד לו כמקור השפעה מנחה על הילד. קבוצת החברים נכנסת אל חלל מוכוונות זה, בתוצאות מצערות.

כפי שנראה בהמשך, ילדים אינם יכולים להיות מוכוונים אל מבוגרים ואל ילדים אחרים בעת ובעונה אחת. הילד אינו מסוגל להישמע בו-זמנית לשתי מערכות הנחייה סותרות. מוחו של הילד צריך לבחור אוטומטית בין ערכי ההורים לערכי החברים, בין הנחיית ההורים להנחיית החברים, בין תרבות ההורים לתרבות החברים כל אימת שיתברר כי קיים קונפליקט בין השניים. האם אנו אומרים כי אסור שלילדים יהיו חברים בני גילם או שיבואו במגע עם ילדים אחרים? להיפך, קשרים כאלה טבעיים ויכולים לשרת מטרה בריאה. בתרבויות מוכוונות-מבוגרים, שבהן העקרונות המנחים והערכים הם אלה של הדורות הבוגרים יותר, הילדים מקושרים זה לזה בלי לאבד את הכיוון או לדחות את הנחיית הוריהם. לא זה המצב בחברתנו. קשרים עם חברים החליפו בהדרגה את היחסים עם מבוגרים כמקור ההכוונה עיקרי

*אם לא צוין אחרת, הכתיבה בגוף ראשון יחיד בספר זה מתייחסת לגורדון ניופלד.

של הילדים. הדבר הבלתי טבעי אינו המגע עם החברים, אלא העובדה שהילדים הפכו להשפעה הדומיננטית זה על התפתחותו של זה.

נורמלי אבל לא טבעי או בריא

מוכוונות-חברים שכיחה בימינו עד כדי כך שהיא הפכה לנורמה. פסיכולוגים ומחנכים רבים, כמו גם הקהל הרחב, התרגלו לראות בה דבר טבעי - או, לעתים קרובות יותר, הם אפילו אינם מזהים אותה כתופעה ספציפית וייחודית. פשוט מניחים שכך צריך להיות. אבל דבר שהוא 'נורמלי', במובן של התאמה לנורמה, אינו בהכרח זהה ל'טבעי' או 'בריא'. אין כל דבר בריא או טבעי במוכוונות-חברים. רק לאחרונה זכתה הפיכה זו נגד הסדר הטבעי לניצחון במדינות התעשייתיות המתקדמות ביותר, ממניעים שניתן דעתנו עליהם בהמשך (ראה פרק 3). מוכוונות-חברים עדיין לא מוכרת בחברות מקומיות ואפילו במקומות רבים בעולם המערבי מחוץ למרכזים האורבניים שהושפעו על-ידי 'הגלובליזציה'. בכל מהלך האבולוציה האנושית ועד מלחמת-העולם השנייה לערך, המוכוונות-למבוגרים היתה הנורמה בהתפתחות האנושית. אנו, המבוגרים, שאמורים להיות אחראים - הורים ומורים - איבדנו רק לאחרונה את השפעתנו בלי שאפילו נהיה מודעים לכך.

מוכוונות-חברים מתחזה כטבעית או אינה מתגלה משום שנפרדנו מהאינטואיציות שלנו ומשום שללא יודעין הפכנו בעצמנו למוכווני-חברים. בני הדורות שלאחר מלחמת-העולם השנייה שנולדו באנגליה, באמריקה הצפונית, ובחלקים רבים אחרים של העולם המתועש נותנים את דעתם בעיקר לחברים עד שהם הופכים עיוורים לרצינותה של הבעיה.

התרבות, עד לאחרונה, נמסרה תמיד אנכית, מדור לדור. במשך אלפי שנים, כתב ג'וזף קמפבל, "הצעירים חונכו והמבוגרים הרבו חוכמה" באמצעות לימוד, ניסיון, והבנה של צורות תרבות מסורתיות. המבוגרים מילאו תפקיד מכריע בהעברת התרבות, בנוטלם את מה שקיבלו מהוריהם-הם ובהעבירם זאת הלאה לילדיהם. אולם, התרבות שהילדים שלנו נחשפים אליה סביר יותר שתהיה התרבות של עמיתיהם ולא-דווקא של הוריהם. הילדים מייצרים תרבות משל עצמם, שונה מאוד מזו של הוריהם, ובדרכים מסוימות גם מנוכרת מאוד. במקום שהתרבות תועבר אנכית, היא נמסרת אופקית בתוך הדור הצעיר.

האלמנטים החיוניים לכל תרבות הם המנהגים, המוזיקה, המלבושים, החגיגות, וסיפורי-העם שלה. המוזיקה שהילדים מאזינים לה נושאת דמיון מצומצם מאוד למוזיקה של סביהם. צורת ההופעה שלהם מוכתבת על-ידי

צורת ההופעה של ילדים אחרים ולא-דווקא על-ידי המורשת התרבותית של ההורים. מסיבות ימי ההולדת וטקסי המעבר שלהם מושפעים ממנהגיהם של ילדים אחרים סביבם, לא מהמנהגים של הוריהם לפנייהם. אם כל זה נראה לנו נורמלי, הרי הסיבה היא המוכוונות-חברים שלנו-עצמנו. ראשית קיומה של תרבות נוער, נפרדת ומובחנת מזו של המבוגרים, לפני כחמישים שנה בלבד. הגם שיובל הוא זמן קצר יחסית בתולדות האנושות, הרי בחייו של אדם הוא מהווה עידן שלם. מרבית קוראיו של ספר זה גודלו מן הסתם בחברה שבה העברת התרבות היא אופקית ולא-דווקא אנכית. בכל דור חדש מקבל התהליך הזה, שהוא הרסני פוטנציאלית לחברה תרבותית, עוצמה ותאוצה מיוחדים. אפילו בעשרים-ושתיים השנים שבין ילדי הראשון לילדי החמישי, דומה שההורים איבדו אחיזה.

על-פי מימצאי מחקר בינלאומי רחב-היקף בראשותם של פסיכולוג הילדים הבריטי סר מייקל רוטר והקרימינולוג דיוויד סמית, תרבות הילדים התגלתה לראשונה לאחר מלחמת העולם השנייה והיא אחת התופעות החברתיות הדרמטיות והמאיימות ביותר של המאה העשרים.² מחקר זה, שהשתתפו בו מלומדים מובילים משש-עשרה מדינות, קישר את ההסלמה בהתנהגות אנטי-חברתית אל התמוטטות ההעברה האנכית של תרבות הזרם המרכזי. את העלייה בתרבות הילדים, שהיא שונה ונפרדת מתרבות הזרם המרכזי, ליוותה עלייה בפשיעת נוער, אלימות, ובריונות ועבריינות.

מגמות תרבותיות רחבות כאלה מלוות בדפוסים דומים בהתפתחותם של ילדינו כפרטים. מי אנחנו רוצים להיות ולמה אנחנו רוצים להידמות מוגדרים על-ידי המוכוונות שלנו, על-ידי מי אנו מסמנים כמודל שלנו של איך להיות ואיך להתנהג - על-ידי מי שאנו מזדהים איתו. הספרות הפסיכולוגית העכשווית מדגישה את תפקיד החברים ביצירת תודעת הזהות של הילד.³ כשהם מתבקשים להגדיר את עצמם, לעתים קרובות הילדים אפילו לא מתייחסים להוריהם אלא דווקא לערכים ולציפיות של ילדים אחרים ושל קבוצות החברים שהם משתייכים אליהם. דבר-מה מערכתי בעליל הוחלף. בעיני ילדים רבים מדי, החברים החליפו את ההורים ביצירת ליבת האישיות שלהם.

לפני כמה דורות, כל הסימנים הצביעו על כך שההורים היו החשובים ביותר. קרל יונג הציע שאפילו מה שקורה ביחסים הורה-ילד מהווה פחות השפעה על הילד מאשר עצם היחסים עצמם. מה שחסר כיום ביחסים הוא הדבר המשאיר את הצלקת הגדולה ביותר באישיותו של הילד - או, במילותיו של פסיכיאטר הילדים הבריטי הדגול ג.וו. וויניקוט: "שום דבר לא קורה, כאשר משהו מועיל עשוי היה לקרות". מחשבה מפחידה. מחשבה מבהילה עוד יותר היא שאם החברים החליפו את המבוגרים כאנשים החשובים

ביותר, מה שחסר באותם יחסי חברים עתיד להוות את ההשפעה העמוקה ביותר. ביחסי חברים חסרים לחלוטין אהבה ללא-תנאי, הרצון לטפח, היכולת להעניק מעצמך למען האחר, הנכונות להקריב עצמך למען גידולו והתפתחותו של האחר. כשאנו משווים יחסי חברים עם יחסי הורים בחיפוש אחר הדברים החסרים, ההורים יוצאים מההשוואה כשהם נראים כצדיקים. התוצאות טומנות בחובן אסון לילדים רבים.

במקביל לעלייה במוכוונות-חברים נרשמה בחברתנו עלייה מבהילה ודרמטית בשיעור ההתאבדויות בקרב ילדים, פי ארבעה בחמישים השנים האחרונות בקבוצת הגיל עשר-עד-ארבע-עשרה באמריקה הצפונית. שיעורי ההתאבדות בקרב קבוצה זו גדלים במהירות הרבה ביותר, עם עלייה של 120 אחוז בשנים 1980-1992 לבדן. במרכזי הערים, שם מתקבל ביותר על הדעת שחברים יבואו במקום הורים, שיעורי ההתאבדות גדלו אף יותר.⁴ מה שמצוי מאחורי התאבדויות אלה חושף הרבה. כמו חוקרים רבים של ההתפתחות האנושית, הנחתי תמיד שדחייה על-ידי הורה היא הגורם המזרז המשמעותי ביותר, אולם אין זה כך עוד. עבדתי זמן-מה עם עבריינים צעירים. חלק מתפקידי היה לחקור את הדינמיקה הפסיכולוגית בילדים ומתבגרים שניסו להתאבד, אם בהצלחה ואם לאו. לחרדתי המוחלטת ולהפתעתי, גורם המפתח לרוב הגדול של ההתאבדויות היה כיצד התייחסו אליהם חבריהם, לא הוריהם. הניסיון שלי לא היה מנותק, כפי שמאשר המספר הגדל והולך של דיווחי התאבדויות ילדים שגורמיהן היו דחייה על-ידי חברים והצקה. ככל שגוברת חשיבותם של החברים, עולה גם מספר הילדים שממוטטים על-ידי ההתייחסות חסרת הרגישות של חבריהם, על-ידי כישלונם להשתלב, על-ידי תחושת דחייה או נידוי.

אף חברה, אף תרבות, אינה חסינה. ביפן, למשל, ערכים מסורתיים הנמסרים על-ידי המבוגרים נכנעו להתמערבות ולעליית תרבות הנוער. ארץ זו היתה כמעט המשוחררת מבעיות עבריינות ומבעיות בית-ספריות בקרב ילדיה עד לאחרונה, אולם היא מתנסה עתה בתוצרים הבלתי רצויים ביותר של מוכוונות-חברים, לרבות זלזול בחוק, התאבדויות ילדים, ושיעור גובר והולך של נשירות מבתי-הספר. המגזין Harper's פירסם לא מכבר מבחר מכתבי התאבדות שהושארו על-ידי ילדים יפנים: ברובם נתגלה שהצקה בלתי נסבלת מצד חבריהם היתה העילה להחלטתם ליטול את חייהם במו ידיהם.⁵

תוצאות מוכוונות-חברים בולטות ביותר בקרב בני העשרה, אבל אותותיהם המוקדמים מתגלים בכיתות ב' וג'. מקורותיהם מצויים עוד לפני גיל הגן, וחשוב שיובנו על-ידי כל ההורים, במיוחד הוריהם של ילדים קטנים, המעוניינים למנוע את הבעיה או לטפל בה ברגע שהיא מופיעה.

קריאה להתעוררות

אות האזהרה הראשון הגיע עוד לפני ארבעה עשורים. ספרי הלימוד שהשתמשתי בהם בהוראת הקורסים שלי בפסיכולוגיה התפתחותית ויחסי הורה-ילד הכילו התייחסויות לחוקר אמריקני מראשית שנות ה-60 שהשמיע אזעקה על כך שההורים מוחלפים על-ידי חברים כמקור המוכוונות הראשוני להתנהגות וערכים. במחקר שבו השתתפו 7000 צעירים, גילה ד"ר גיימס קולמן שהיחסים עם החברים זכו בקדימות על פני היחסים עם ההורים. הוא היה מודאג מכך שחל שינוי יסודי בחברה האמריקנית.⁶ אולם המלומדים נותרו ספקניים, בהצביעם על כך שמדובר בשיקאגו ולא בצפון אמריקה הרגילה. הם היו אופטימיים והניחו שהמימצא הזה נבע ככל הנראה משיבושים בחברה שנגרמו על-ידי מלחמה ייע השנייה ושהוא ייעלם ברגע שהדברים יחזרו לנורמליות. הרעיון שחברים יהפכו להשפעה הדומיננטית על הילד מקורה במקרים לא-טיפוסיים בשולי החברה, טענו מבקריו. דאגותיו של גיימס קולמן נדחו כמעוררות פחד-שווא.

גם אני טמנתי ראשי בחול עד שילדי-שלי ניפצו לפתע את התכחותי. מעולם לא ציפיתי שאאבד את ילדי לחבריהם. שמתי לב, באימה גדולה, כי בהגיען לגיל ההתבגרות שתי בנותי הגדולות החלו חגות סביב חבריהן, הולכות בעקבות מנהיגותם, מחקות את שפתם, מפנימות את הערכים שלהם. התקשיתי יותר ויותר להחזירן לשורה. כל מה שעשיתי כדי לכפות את רצונותי וציפיותי אך החמיר את המצב. היה זה כאילו ההשפעה ההורית שרעייתי ואני סברנו שהיא מובנת מאליה התאיידה לפתע פתאום. לחלוק את ילדינו הוא דבר אחד, להיות מוחלף הוא דבר אחר לגמרי. חשבתי שילדי מחוסנים: הם לא גילו עניין בכנופיות או בעבריינות, גודלו בהקשר של יציבות יחסית עם משפחה מורחבת שאהבה אותם מאוד, חיו בקהילה סולידית מוכוונת-משפחה, וילדותם לא שובשה על-ידי מלחמת-עולם רבתי. מימצאיו של קולמן פשוט לא נראו רלבנטיים לחיי משפחתי. עם זאת, כשהתחלתי לצרף את החלקים, גיליתי שמה שקרה לילדי היה יותר טיפוסי מאשר חריג.

"אבל, האם איננו אמורים להרפות מהם?" שואלים הורים רבים. "האם ילדינו אינם אמורים להגיע לעצמאות ולא-תלות בנו?" בהחלט, אבל רק כשמלאכתנו הושלמה ורק על-מנת שיהיו הם-עצמם. השתלבות במסגרת ציפיות הבוסר של קבוצת החברים אינה הדרך שבה הופכים הצעירים למבוגרים עצמאיים, בעלי כבוד-עצמי. על-ידי החלשת קווי ההיקשרות והאחריות הטבעיים, מוכוונות-חברים חותרת תחת התפתחות בריאה.

ייתכן שילדים יודעים מה הם רוצים, אבל מסוכן להניח שהם יודעים למה הם זקוקים. בעיני הילד מוכוון-החברים טבעי בהחלט להעדיף מגע עם חברים על פני הקירבה המשפחתית, להימצא איתם זמן רב ככל האפשר, להיות דומה להם ככל שניתן. ילד אינו יודע מה טוב בשבילו. הורות שמקבלת את הנחיותיה מהעדפותיו של הילד עלולה להוציא את ההורה לפנסיה זמן רב לפני שהמלאכה הושלמה. על-מנת לטפח את ילדינו, עלינו להחזירם אלינו וליטול אחריות על צורכי ההיקשרות שלהם.

גילויים קיצוניים של מוכוונות-חברים מושכים את תשומת-ליבה של התקשורת: בריונות אלימה, רציחות בידי ילדים, התאבדויות בגיל הילדות. הגם שכולנו מזועזעים מאירועים נוראים כאלה, רובנו אינו חש שעלינו לגלות דאגה מידית. והם אינם במרכזו של ספר זה. אבל טרגדיות ילדות כאלה הן רק הסימנים הדרמטיים ביותר של מוכוונות-חברים, תופעה שכבר אינה מוגבלת לכאוס התרבותי של מרכזים עירוניים גדולים כגון שיקאגו, ניו יורק, טורונטו, לוס אנג'לס. היא פגעה בסביבות משפחתיות - בקהילות המאופיינות על-ידי בתים מהמעמד הבינוני ובתי-ספר טובים. ספר זה אינו מתמקד במה שקורה אי-שם בחוץ, רחוק מאיתנו, אלא במה שקורה בחצר האחורית שלנו ממש.

בעבור שני המחברים, הקריאה להתעוררות הגיעה בעקבות מוכוונות-חברים הולכת וגוברת של ילדינו - אנו. אנו מקווים שאיחזו בילדיכם יכול לשמש קריאת התעוררות להורים בכל מקום ולחברה בכלל.

החדשות הטובות

ייתכן שאין בכוחנו לשנות את הסדרים החברתיים, התרבותיים והכלכליים המניעים את התופעה של מוכוונות-חברים, אבל עדיין בידנו לעשות רבות בבתנו ובבתי-הספר שלנו, על-מנת למנוע את החלפתנו בטרם-עת. מאחר שהתרבות אינה מובילה עוד את ילדינו בכיוון הנכון - לעבר עצמאות ובגרות אמיתיות - הורים ומבוגרים אחרים המטפלים בילדים חשובים יותר מאי-פעם.

לא נוכל להסתפק בפחות מהחזרת היחסים הורה-ילד (ומבוגר-ילד) אל בסיסם הטבעי. בדיוק כפי שהיחסים מצויים במרכז קשיי ההורות וההוראה הנוכחיים שלנו, הם מצויים גם בליבו של הפתרון. מבוגרים המבססים את ההורות שלהם על מערכת יחסים יציבה עם הילד עושים זאת אינטואיטיבית. הם אינם צריכים להיעזר בטכניקות או בספרי הדרכה, אלא פועלים מתוך הבנה ואמפתיה. אם אנו יודעים איך לנהוג בילדינו ומי אנו צריכים להיות

בעבורם, אנחנו זקוקים להרבה פחות ייעוץ בנושא. גישות מעשיות נובעות באופן ספונטני מתוך ניסיונו מרגע שהיחסים הוחזרו לקדמותם. החדשות הטובות הן שהטבע לצידנו. ילדינו רוצים להיות שייכים לנו, אפילו אם הם אינם מרגישים זאת, ואפילו אם מילותיהם או מעשיהם משדרים לכאורה את ההיפך. יש בכוחנו להחזיר לעצמנו את התפקיד הנכון כמטפחים ומדריכים. בחלק 4 של ספר זה אנו מציגים תוכנית מפורטת לשמירה על ילדינו קרוב אלינו עד שהם מתבגרים, ולהחזרת היחסים על כנם אם נחלשו או אבדו. תמיד יש דברים שאנו יכולים לעשות. הגם שאי-אפשר להבטיח שגישה מסוימת תביא את התוצאה הרצויה בכל הנסיבות, ניסיוני מורה לי שיש הרבה יותר הצלחות מכישלונות מרגע שההורים מבינים היכן עליהם למקד את מאמציהם. אבל הריפוי, כמו תמיד, תלוי באיבחון. אנו בודקים תחילה מה חסר ואיך העניינים השתבשו.